

„hiszem a test feltámadását”

Élmény és befejezettség Nemes Nagy Ágnes *Ekhnáton* című versének keletkezéstörténetében

Az *Ekhnáton* című, hét részből álló hosszúvers a Nemes Nagy Ágnes-líra egyik leggazdagabb recepcióval rendelkező alkotása, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne lennének még szempontok tárgyalásához. A 2016-os összegyűjtött versek például ehhez a szakirodalomhoz olyan, korábban fel nem tárt filológiai adalékokkal, illetve abból következő tartalmi következtetésekkel is szolgálnak, amelyek lehetővé teszik, hogy értelmezése a keletkezés felől is kibővüljön.¹

Az életmű egyes darabjainak – akár eljutottak a befejezéséig és az első közlésig, akár a hagyatékban maradtak töredékként – a sorrendje legfeljebb a folyóiratok közlései nyomán követhető, mivel a kötetek mind válogatott és szerkesztett, azaz a keletkezés időrendjét másodlagossá tevő anyagot tartalmaznak. Nemes Nagy Ágnes ráadásul *A lovak és az angyalok* első kiadásától kezdve visszaemelte az előző kötetek anyagát is, *A Föld emlékeiben* végleges szerzői kanonizációval látva el az addigi életművet.² (Persze a kiadás évében ezt a véglegességet még nem lehetett tudni.) Ebben a gyűjteményes kötetben az *Ekhnáton* a *Napforduló* harmadik ciklusaként olvasható, a három ciklus együttes datálása 1957 és 1969 közötti, de ez csak a kötet alcímeként, a tartalomban olvasható, az egyes versek végén nincs pontosítás. Tekintettel azonban arra, hogy maga a *Napforduló* kötet 1967-ben jelent meg, s már abban szerepel természetesen az egész *Ekhnáton*-ciklus, a két évvel későbbi záróév valószínűleg az utólagos szerkesztés következménye, s nem terjed ki a tárgyalt versre.³ További pontosításra ad lehetőséget, hogy az *Ekhnáton* jegyzeteiből megjelent a *Kortárs* 1964-es évfolyamában,⁴ az *Ekhnáton az égből* és az *Ekhnáton éjszakája* pedig az *Élet és Irodalom* 1966-os évfolyamában.⁵ Ugyancsak ebben az évfolyamban látott napvilágot a ciklus három rövidverse is,⁶ egye-

dül *A csak-jó* címűnek nincs folyóiratbeli megjelenése. Ez is azt támasztja alá, hogy 1967-re már mind a hét vers megszületett. Az 1957 és 1969 közötti kötetdatálás először a *Között* című kötetben tűnik fel, s később ez öröklődött tovább. Ferencz Győző a kézirati hagyaték alapján – bár főszerzőjében követi a Nemes Nagy Ágnes által véglegesített 1957 és 1969 közötti időtartamot – a ciklus jegyzeteiben az 1961 és 1966 közötti évekre szűkíti a datálást, és az *Ekhnáton éjszakája*, illetve az *Ekhnáton az égből* című versek kéziratjai alapján olyan variációkat is közöl, amelyek nem kerültek bele a végleges változatba.⁷

A ciklus egyik verséről, illetve az egész ciklusról, a keletkezés körülményeiről Nemes Nagy Ágnes Lator László-

Nemes Nagy Ágnes
budapesti otthonában,
1963,
© fortepan,
adományozó:
Hunyady József

1 NEMES NAGY Ágnes: *Összegyűjtött versek*. Szerk. FERENCZ Győző, Bp., Jelenkor, 2016, 782. [1.]

2 Persze azt nem lehet tudni, hogy amennyiben az élet nem zárul le a kötet megjelenése után hamarosan, merre, hogyan folytatódott volna az életmű.

3 *A lovak és angyalok* című kötetben is a *Napforduló* évszámai: 1957–1967.

4 NEMES NAGY Ágnes: *Ekhnáton jegyzeteiből* = *Kortárs*, 1964, 12. sz., 1921.

5 NEMES NAGY Ágnes: *Ekhnáton az égből* = *Élet és Irodalom*, 1966, 19. sz., 5.; Uő: *Ekhnáton éjszakája* = *Élet és Irodalom*, 1966, 52. sz., 7.

6 *Az Amikor, A tárgyak, A tárgy fölött* – NEMES NAGY Ágnes új versei gyűjtőcím alatt – *A formátlan* és a *Szél* című versek kíséretében = *Élet és Irodalom*, 1966, 43. sz., 5.

7 NEMES NAGY: *i. m.* (2016), 616–619.

val folytatott beszélgetése közben árult el fontos ismereteket.⁸ Mivel a vers megértése erősen kontextusfüggő, ezek a szerzői magyarázatok segítséget nyújtanak a helyszínek, az idő azonosításában, valamint adalékkal szolgálnak a vers beszélője és a cím által megszólított történelmi személy kapcsolatának felfedezéséhez, azaz a kulturális, történelmi és lélektani összefüggések rögzítéséhez. Erre szükség is van, mivel az *Ekhnáton* erősen be van ágyazva az életműbe is, s apró szövegfoszlányok érzékeltetik az összefüggéseket.

„A fáraó figurája, amilyen sokrétű, filozófiai, vallási, művészi, társadalmi izgalmakkal teli figura, egyszerre csak aktuálissá vált számomra. Akkor, amikor egyéb oldalról valami módon szembekerültem néhány olyan kérdéssel, amilyennel minden ember szembekerül élete folyamán. A halál, a maradandóság, az emberi esendőség kérdései ezek, vagy hogy miképpen lehet élni nehéz körülmények között, szellemi, erkölcsi erőfeszítéssel – tehát az úgynevezett alapvető filozófiai kérdések. Úgy éreztem, hogy az *Ekhnáton*-figura alkalmas arra, hogy magára vegye a XX. századi embernek ezt a nagyon sokrétű és nagyon nehezen meghatározható vagy pontosan meg nem válaszolható problematikáját, amit úgy is nevezhetünk, hogy metafizikátlan metafizika.”

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy az eredetileg 1980-ban megjelent beszélgetésben természetesen nem lehetett, nem volt tanácsos az eredeti kiváló élményt teljes részletességgel tematizálni, legfeljebb a közös, de elhallgatott tudásra hivatkozni; az 1956-os tapasztalat helyett ezért olvasható csupán annyi, hogy „...mindenki, aki átment azon a háborún (ebbe maga is beletartozik, és nagyon jól tudja, hogy miről van szó), az sohasem lesz többé ugyanaz, mint a háború előtt volt.”⁹ Az 1991. évi második *Újhold-Évkönyv*ben olvasható Nemes Nagy Ágnes *Négyen – 1956-ban* című visszaemlékezése (utolsó, életében megjelent írásként), amely egyértelművé tette, hogy a versbeli tankok mögött nemcsak 1945, hanem 1956 tapasztalatai is felfedezhetők.¹⁰ Sőt, e visszaemlékezés alapján a szö-

veghiányt jelző kipontozás előtti strófa által megörökített esemény – a Várfook utcai legurulás a forradalom alatt a Moszkva térre – a forrás ismeretében világosan azonosítható.¹¹ Nem beszélve arról, hogy a *Flotta* című vers,¹² amely az 1995-ös összegyűjtött versekben jelent meg először, és amelyet Lengyel Balázs 1957-re datált, egyértelműen 1956-os emlékeket foglal magába, kimondottan is kötve azt a Kékgolyó utca 2./A második emeletéhez, amely az említett emlékezésnek is központi helye, a következő befejezéssel: „S zúg, zúg, zúg teljes éjszakán / a tank-sor lent a Vérmezőn: / csitíthatatlan óceán.” Mindez megerősíti, hogy az *Ekhnáton* tankjai távolról kapcsolatban állhatnak ugyan 1945-tel, de egészen biztosan 1956-tal.

Az eddigiek alapján a vers keletkezését valahogy így lehet valószínűsíteni. Az 1957-ben megjelent *Szárazvillám* kettős visszatérést hozott, egyfelől lezárta a korábbi bizonytalan éveket, másfelől lehetőséget teremtett az addigi életmű felmérésére, a folytatás definiálására. A belpolitikai változást, amely megszüntette ugyan az elviselhetetlent, de nem hozta létre a vállalható, magánéleti nehézségek kísérték, mindaz, amit Nemes Nagy Ágnes az idézett részletben áttételesen említett: az egzisztencia kihívásai és kényszerei.¹³ Feltehető, hogy a közvetlen veszély elmúltával, a régi-új világ feltámadásával a legerősebb élmények találtak először megfogalmazást, amelyre példa a már említett *Flotta* című vers vagy a később *Ekhnáton éjszakája* címet kapó verskezdemény 1–3., 5., 7–8. versszakai, azaz a töredékjelzés előtti,¹⁴ tipográfiai ki nem emelt sorok.¹⁵ A kihagyás feltüntetése lehet külső vagy belső, öncenzúra jele: utalhat arra, hogy az emlékezés nem folytatható, mert a hatalom retorziója valóságos veszély, s megírt, de megsemmisített sorok álltak a helyén, ugyanakkor jelentheti azt is, hogy valamilyen belső oka van az elhallgatásnak¹⁶ – például az élmény elhalása vagy nyelvi befejezhetetlensége. Esetleg a kiváló élményben közös személyek védelme is. Ebbe az első, az 1956. november 2. és 4. közötti időszakot is felidéző, még töredék státuszú versbe illeszkedik két kurzív versszak, ugyancsak töredékek. Az

⁸ *Ekhnáton éjszakája*. LATOR László beszélgetése NEMES NAGY Ágnessel = NEMES NAGY Ágnes: *Az élők mértana. Prózaí íráások 1–2.* Szerk. HONTI Mária, Bp., Osiris, 2004, 2., 394. (A beszélgetés szövege először 1980-ban, a *Jelenkor*ban jelent meg.)

⁹ Uo., 395. Egy évvel később Széll Margitnak is megerősítette élményként a II. világháborút. Uo., 414.

¹⁰ *Négyen – 1956-ban*. Uo., 173–174.

¹¹ Uo., 176–177.

¹² NEMES NAGY: i. m. (2016), 355., 668. Az összegyűjtött versekben 1966 előttként datált *Között* című vers is tartalmaz az *Ekhnáton éjszakájával* rokon sorokat: „Között. Kő. Tanknyomok. / Egy sáv fekete nád a pusztá-szélén,” Uo., 92., 606–607.

¹³ A háborús belövés után Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs a Mészöly házaspárhoz költözött a Városmajor utcába – Basch Lóránt világlájába. Az orosz csapatok novemberi visszatérése után, amikor a bu-

dapesti harcok alábbhagytak, visszaköltöztek. Lengyel Balázst 1957. január 19-én letartóztatták, de még ugyanabban az évben szabadult. Azonban magánéletük hamarosan zátonyra futott, 1958-ban az együttélést hivatalosan felbontották.

¹⁴ BUDA Attila: *A töredék fogalmáról. Babits Mihály 1911–1915 közötti verstöredékei = „Salakos szesz, tölcsérrel és szűrőpapírral.” Tanulmányok a Babits kritikai kiadások filológiai és textológiai kérdéseiről.* Szerk. KELEVÉZ Ágnes, MÁTYUS Norbert, SZÉNÁSI Zoltán, Bp., Ráció, 2022, 137–177.

¹⁵ Sajnos az egyes kiadásokban a kiemelések – a kurzív és álló betűs sorok – nem következetesek, pontosabban felcserélődnek, s nem lehet tudni, hogy ez mennyiben a szerzői intenciót vagy a kötet szerkesztői elgondolást követi.

¹⁶ Például a közös élmény résztvevőnek eltitkolása.

első egy fogódzó nélküli megtisztulási rítusnak látszik, a második a régi kertet idézi, utolsó két sora pedig ez: „bár volnál olyan kicsiny szerelmem / mint egy isten az ostyán”. A régi kert a (mai néven) Bartók Béla út 28. szám (II. épület, földszint 2.) belső udvara, ahol Nemes Nagy Ágnes házassága előtt szüleivel lakott.¹⁷ Az utolsó sorok, illetve a kiemelt, 6. strófa pedig formai és tartalmi rokonságban áll két másik, hasonló rövidverssel: az egyik az 1946. november 11-i datálású *Milyen hát?* – „tömör vagy és végte-

len / mint az úr az ostyán”, a másik pedig ennek párverse, a *Hova szálltál*, amelynek a keletkezésére Ferencz Győző az 1955 és 1958 közötti éveket valószínűsíti, ebben ezekkel a sorokkal: „Hova szálltál szerelem [...] Tömör voltál s végtelen / Mint az Úr az ostyán”.

Az *Összegyűjtött versek* textológiai jegyzeteiből úgy látszik,¹⁸ hogy 1960-ból fennmaradt az *Ekhnáton az égben* egy még cím nélküli, de utolsó szakaszában a megjelenttel szemben jelentős eltérést tartalmazó kézirat, illetve a kö-

Nemes Nagy Ágnes
budapesti
otthonában,
1964,
© fortepan,
adományozó:
Hunyady József

¹⁷ A kertet nagyon szépen és meghatottan írja le, lakásukkal együtt. *Barna, világoskék*. KABDEBÓ Lóránt *interjúja* = NEMES NAGY: *i. m.* (2004), 2., 285–286. (A beszélgetés 1986-ban hangzott el a Magyar Rádióban.)

¹⁸ A 2016-os gyűjteményes kötet a nyomtatásban megjelent versek mellett a jelenleg magángyűjteményben lévő hagyatéokra, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum kézírataira épül. Mivel a hagyatéknak nem publikus, az összegyűjtött versek jegyzeteiben olvasható variánsok sem vethe-

vetkező évből az *Ekhnáton jegyzeteiből* teljes, valamint az *Ekhnáton éjszakájának* ugyancsak teljes, de második részében variációs, címmel ellátott kézírata. Utóbbinak

ezen a kiadáson alapuló párhuzamos szövegekölése a következő:

Ekhnáton éjszakája

[...]

Hadd mondjam el egy éjszakámat

lógott a vállán, mint a zsák,
s az tenyerével támasztotta farát

Vigyázz, vigyázz!
Lábam előtt esett el,
nyakában láthattam a tört,
valahogy zörgött, mikor elesett,
mert egy csatorna-rácsra dőlt.

Barátom!
Beledögöltél és micsoda ágyon
egy zörrenő csatornarácson,
véred a szennyvizekbe hull.
Ó visszahozhatatlan tisztaságom!
Milyen szerencse,
hogy a matróz ágyba vitte,
s szorítja most szerelmem csipejét.
Nem éri kés.

Az első kést vállamba kaptam.

Ekhnáton éjszakája

[...]

Egy mellvéden vetette át magát
a többivel együtt,
együtt, meredeken gurultak,
darabosan, zökkenve hulltak,
fent sorozatok még, ők egymáson át,
mint egy hegyomlás.

Köd volt, amikor újra látni kezdett.
A vízparton feküdt. A nád.
Mellette másik test is az iszapban,
oly hűvösen nyújtózva, oly hanyatt,
mintha külön hó hullott volna rá.
Fölkelt mellőle. Egyetlen mozdulattal
emelkedett föl, mint a füst,
mellőle, vagy belőle fölkelt,
s oly áttetsző volt, amikor feküdt.
Fölkelt, feküdt, egyetlen mozdulattal.

És vitte akkor is, mikor elindult.
Homályosan, a testet vitte még.
Elnyúlt ködök vízszintesében
ment,
jobbkezevel tartva balkezét.

tők össze pontosan a megjelent szövegekkel. Időrendjük, evvel a bizonytalansággal, így állítható össze: (1) 1960 – [cím nélkül?, később *Ekhnáton az égben*] (az utolsó szakasz jelentős variáció, 3. kéziratot fűzet); (2) 1961 – *Ekhnáton jegyzeteiből* (teljes, 4. kéziratot fűzet); (3) 1961 – *Ekhnáton éjszakája* (teljes, második része szövegváltozat, címmel ellátott, 4. kéziratot fűzet); (4) 1961 – *Amikor* (4. kéziratot fűzet); (5) 1966 előtt – *Ekhnáton éjszakája* (teljes, a hatodik szakasz javított, 4. kéziratot fűzet); (6) [datálás nélkül] – *Ekhnáton éjszakája* (PIM V. 2184/4., javított); (7) 1966 előtt – *A csak-jó* (6. kéziratot

fűzet); (8) 1966 előtt – *Ekhnáton az égben* (a második versszak variáció, 6. kéziratot fűzet); (9) 1966 előtt – *A tárgyak* (PIM V. 5866/8., tisztázott); (10) 1966 előtt – *A tárgy fölött* (PIM V. 5866/8., tisztázott); (11) 1966. június 9. – *Ekhnáton az égben* (PIM V. 5866/24., tisztázott). A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található egy némiképp talányos kézirat, jelzete PIM V. 2184/4., amely az *Ekhnáton éjszakája* címet viseli, a vers azonban a *Mint aki* című, s az *Énekhangra*-ciklusban olvasható.

Bal oldalon a jegyzetekben közölt, korábbi változat, fogalmazvány,¹⁹ jobb oldalon a végleges változat olvasható.²⁰ A fogalmazvány a teljes szöveg ismeretének hiányában csak hozzávetőlegesen értelmezhető, de az látszik, hogy a vers beszélőjének egyes szám első személye közelebb áll a címbe említett név megszólal[tat]ásához, azaz a vers beszélője maga a fáraó. (Feltételezhetően a hiányzó első rész, talán a kurzív versszakokkal együtt azonos a végleges változattal.) A jobb oldali, először az *Élet és Irodalomban* megjelent tisztázott beszélője azonban mind az általa felidézett történethez, mind a címbe megnevezett személyhez távolítással, elbeszélőként, egyes szám harmadik személyben tekint.

Vagyis az egyiptomi fáraó valamikor az első, 1956-os élmény elhalkulása után, 1960–1961 fordulóján kerülhetett előtérbe, akkor, amikor a *Napforduló* kötet *Között és Énekhangra* című ciklusainak versei is íródtak. Rá kellett ekkor találni a beszélő pozíciójára is. A hét részből összetevődő hosszúvers kurzív részei – *Ekhnáton jegyzeteiből*, az *Ekhnáton éjszakája* két betétverse, az *Amikor*, *A csak-jó*, *A tárgyak* és *A tárgy fölött* – E/1.-ben állnak, ezek a vers beszélőjének személyes mondatai, míg az *Ekhnáton éjszakája* többi strófájának E/3.-ra hangolt sorai, valamint az *Ekhnáton az égben* személytelensége egyértelmű eltávolítás. Ennek következménye az előbb ismertetett változtatás is az *Ekhnáton éjszakájában*, illetve a kurzív rövidversek kiválasztása és beillesztése az egy időben keletkezett hasonlóak közül. Ezt támasztja alá, hogy az *Amikor*, *A tárgyak* és *A tárgy fölött* című versekkel együtt jelent meg például *A formátlan* és a *Szél* című vers is, ahogy már volt róla szó, és a közlésben nincs jelölve, hogy az első három az *Ekhnáton*-ciklus része lenne, azaz a Lator Lászlóval folytatott beszélgetésben jelzett kettős készítés, dupla

szembenezés párosulva a megírással-szerkesztéssel folyamatosan jelen volt. Hiszen a három, a fáraóra való rátalálás után a nevével azonosított vers mellé, a velük egy időben keletkezett rövidversek közül mások is belekerülhettek volna a véglegesített változatba a metafizikátlan metafizika megnyilvánulásaként. Ezt támasztja alá a Ferencz Győző által közölt két szövegváltozat is, amely a jelzett töredékesség előtt kezdődik, de befejezésében másfelé folytatódik, mint a végleges változat – vagyis más emlék van mögötte, s talán még az Ekhnátonra-találás időpontja előtti gondolatot tartalmaz.

Nemes Nagy Ágnes más versei, későbbi írásai nyomán megállapítható, hogy egész kis egyiptomi mitológia épült ki benne. Ügyvéd nagyapjáról, aki „Egyiptomban barangolt”, több versében is megemlékezett, ezek az *Őseimhez*, a *Gyerekkorom*, de *Alázat* című verséből is kiderül érintettsége: „Indulnék tovább / Egyiptomba fürödni, vagy gyerekeknek”. Ugyanerről mesélt Kabdebó Lórántnak is 1981-ben, *Látkép gesztenyével* című beszélgetésében.²¹ Máshol arra emlékezett, hogy az első inspirációt nagyapja egyik könyvéből, Mahler Ede *Az ókori Egyiptom* című munkájából kapta. Az aktualitást nyert kulturális tényező segített az *Ekhnáton jegyzeteiből* megírásában, az *Ekhnáton éjszakája* befejezésében, az *Ekhnáton az égben* véglegesítésében és a velük egy gondolatkörből való rövidversek egységgé szerkesztésében. De 1961 és 1964, illetve 1966 között így is eltelt három-öt év, ami alatt a gondolat érett még, a nyelvi megjelenés formálódott tovább. S talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a vers némiképp váratlan zárósorában a lírai én nem csupán 1956 (és a világháború) halottaira, nem is kizárólag az ókori fáraóra, hanem saját versének keletkezéstörténetére is gondolt: hiszem a (vers)test feltámadását!

¹⁹ NEMES NAGY: *i. m.* (2016), 617.

²⁰ Uo., 126–127.

²¹ NEMES NAGY: *i. m.* (2004), 2., 189–252.